

Gunnar Svensson

Ludwig Wittgenstein: Filosof och kulturkritiker

1. Inledning

Ludwig Wittgenstein är utan tvekan en av 1900-talets mest betydande filosofer. Han föddes i Wien 1889 och dog i Cambridge i England 1951. Under sin livstid lät han publicera endast en bok, *Tractatus logico-philosophicus* från 1922. Dess betydelse för 1900-talets filosofi kan knappast överskattas. Likväl tog han själv avstånd från det mesta som står i boken, och han försökte under senare delen av sitt liv skriva en annan bok som på ett mer tillfredsställande sätt skulle lösa de problem han i *Tractatus* trodde sig ha löst. Det som idag ger honom platsen som 1900-talets kanske viktigaste filosof är främst de verk som posthumt publicerats ur de många efterlämnade manuskripten från hans senare period. Viktigast av dessa är hans *Filosofiska undersökningar* från 1953.

Wittgensteins skrifter handlar i huvudsak om logiska eller begreppsliga problem. Man kan säga att han i hög grad bidragit till att forma dagens vetenskapliga filosofi med dess inriktning på logik och begreppsanalys och dess relativa likgiltighet för de stora klassiska frågorna om Gud, själen, livet och kosmos. Likväl var Wittgenstein själv inte likgiltig för dessa frågor. Tvärt om. Hans egentliga problem gäller just hur sådana frågor skall kunna besvaras.

Liksom många stora filosofer kände sig Wittgenstein missförstådd. När Russell med vilken han intimt samarbetat skrev ett förklarande förord till *Tractatus* för att på så sätt hjälpa den då obekante Wittgenstein att hitta en förläggare, ansåg Wittgenstein att boken inte längre kunde publiceras. När Wienkretsen 1928 till slut lyckades övertala honom att komma till ett möte för att diskutera den för deras grundtankar så centrala *Tractatus*, började Wittgenstein med att läsa Tagores poesi. Och när Wittgenstein 1947 i förtid tog avsked från sin professur gjorde han det bl a med motiveringen

att det endast var två eller tre av alla hans studenter för vilka hans inflytande inte varit skadligt.

Nåväl, om man bortser från Wittgensteins egen uppfattning om sin betydelse, är det klart att den logiskt positivistiska filosofin lånat många av sina grundtankar från Wittgensteins *Tractatus*, att den vardagsspråksfilosofi som florerat i de anglo-sachsiska länderna i huvudsak utgår från Wittgensteins senare filosofi, att den vetenskapsteoretiska diskussionen om paradigmen har sitt ursprung i Wittgensteins sena tänkande och att en stor del av dagens språkfilosofiska diskussioner om mening varit otänkbara utan Wittgensteins banbrytande arbete. Han har utan tvekan i grunden präglat vårt filosofiska landskap.

Att Wittgenstein var en stor filosof och att hans filosofiska inflytande är betydande är idag väl känt. Lika känt är att han bittert kritiserade sin samtids filosofi och filosofer. Mindre känt är kanske att hans kritik också riktades mot hela den västerländska kulturen, eller civilisationen som han föredrog att kalla den. I en anteckning från 1947 skriver han: "Det är t ex inte nonsens att tro att den vetenskapliga och tekniska tidsåldern är början till slutet för mänskligheten; att idén om det stora framåtskridandet är en förblindelse, liksom idén om ett slutligt upptäckande av sanningen; att det inte ligger något gott eller önskvärt i den vetenskapliga kunskapen, utan att mänskligheten i sin strävan efter den löper i en fälla. Det är ingalunda klart att det inte förhåller sig så."

Mest extremt kommer kanske hans kulturkritik till uttryck i en diskussion som följde efter en föreläsning om historia och kausalagar som han åhörde i Cambridge 1943. En av föreläsningens huvudteser var att även vår civilisations negativa aspekter måste, om de ses i ett större sammanhang, uppfattas som steg i ett stadigt framåtskridande. Wittgenstein invände att det inte finns någon grund för att tala om framsteg i det stora hela. Föreläsaren blev mycket upprörd och svarade: "Trots alla vår civilisations avigsidor så är jag säker på att jag hellre skulle vilja leva som vi gör än vara tvungen att leva som grottmänniskan gjorde." Wittgensteins svar var kort men kärnfullt: "Ja, naturligtvis skulle du. Men skulle grottmänniskan?"

Som ytterligare ett uttryck för den klyfta Wittgenstein kände mellan sig och den vanlige västerländske filosofen eller vetenskapsmannen kan det vara värt att citera följande kommentar: "Jag är inte en religiös person, men jag kan inte låta bli att betrakta varje problem ur en religiös synvinkel."

Många av Wittgensteins kulturkritiska anteckningar finns idag publicerade i boken *Särskilda anmärkningar* från 1977. Dessa är naturligtvis inte av så stort intresse om de bara betraktas som uttryck för personliga åsikter. Det intressanta är emellertid att det finns en intim koppling mellan de filosofiska och begreppsliga undersökningar Wittgenstein bedrev och den kritik han riktade mot grundläggande drag i vår kultur. Min avsikt i denna uppsats är just att visa, att hans filosofiska undersökningar, hur abstrakta de än må te sig, kan uppfattas som försök att komma underfund med fundamentala missförhållanden i vår kultur och därmed i vårt sätt att leva, och att hans ofta något svepande negativa omdömen om olika aspekter av vår kultur har en fast förankring i hans djuplodande filosofiska undersökningar.

2. Kort biografi (fram till 1920)

Wittgensteins kritik av vår västerländska civilisation är naturligtvis åtminstone delvis betingad av hans egna upplevelser under det omvälvande skede i Europas historia i vilket han levde. Han föddes i det habsburgska Wien, huvudstaden i den österrikisk-ungerska dubbelmonarkin. Han genomlevde sammanbrottet av den gamla ordningen och deltog som frivillig i det första världskriget. Han upplevde den växande antisemitismen och den nazistiska annekteringen av Österrike. Han genomlevde det andra världskriget som brittisk medborgare. Och han såg mot slutet av sitt liv det begynnande kalla kriget med sitt atombombshot. Trots att han ägnade sin tankeenergi åt abstrakta begreppsliga problem var hans liv i hög grad präglad av omvälvningarna i Europa. Inte minst anteckningarna i *Särskilda anmärkningar* bär vittnesbörd om detta.

Ludwigs far, Karl Wittgenstein, var en mycket framgångsrik österrikisk stålindustriell, omåttligt rik och med stort inflytande. I hemmet spelades mycket musik och vid soaréer uppfördes musikaliska stycken. Den åldrande Brahms var ofta middagsgäst, liksom många andra i den tidens wienska societet. I hemmet förekom inte bara musikaliska utan också litterära soaréer med högläsning och teateraftnar då mindre teaterstycken framfördes i familjekretsen eller i den vidare gästkretsen.

Ludwig undervisades först i hemmet, främst var det frågan om latin och matematik. Två av Ludwigs fyra äldre bröder begick självmord under 1900-talets första år, och de två yngsta fick efter dessa omskakande händelser börja i mer vanliga skolor. I Ludwigs fall

blev det realskolan i Linz, ett ganska naturligt val då Ludwigs intressen var utpräglat tekniska. Efter tiden i Linz fortsatte han sin utbildning vid tekniska högskolan i Berlin-Charlottenburg. Efter examen och sex års tekniska studier flyttade han till Manchester University. I tre år ägnade han sig där åt experiment och forskning kring aerodynamik och flygteknik.

År 1911, vid 22 års ålder, uppsökte han Bertrand Russell i Cambridge, dåtidens mest kände logiker, för att med honom diskutera logiska grundfrågor. Russell blev naturligtvis förbluffad, men övertygades snart om att hans "tyske vän" inte var en dåre utan snarast ett geni. Efter bara några månader räknade Russell honom som sin medarbetare, och innan ännu ett år förflutit hade Wittgenstein övertygat Russell om att dennes monumentala verk *Principia Mathematica* innehöll fundamentala misstag. Russell överlät åt Wittgenstein att helt skriva om verket inför en framtida ny upplaga. Efter ett och ett halvt år i Cambridge flyttade Wittgenstein till Norge för att i ensamhet kunna ägna sig åt de logiska grundfrågor han och Russell brottades med. När ett år förflutit bröt första världskriget ut, och Ludwig anmälde sig som frivillig till den österrikiska armén.

Krigsåren blev av avgörande betydelse för Wittgenstein. Hans tankar under denna period kretsade kring liv och död. Vid ett besök i en pappershandel hittade han en enda bok, Tolstojs *Evangeliet i korthet*. Denna bar han sedan med sig under hela kriget, och den präglade hela hans följande liv. De tre sista krigsåren tillhörde han artilleriet och tilldelades tapperhetsmedalj vid inte mindre än fyra tillfällen. Hösten 1918 togs han tillfånga vid den italienska gränsen och tillbringade nära ett år i krigsfångenskap. Denna tid gav honom tillfälle att fundera över vad han skulle göra av sitt liv. Hans val stod mellan att bli präst och att bli skollärare. Den långa prästutbildningen tilltalade honom inte och valet föll därför på skolläraryrket: "Då får jag åtminstone tillfälle att läsa evangeliet för barnen."

Efter krigsfångenskapen genomgick Wittgenstein lärarseminariet i Wien och tillbringade sedan sex år som skollärare i några olika österrikiska alpbysar. Hans undervisning var så vitt man idag kan bedöma framgångsrik, men han hade svårt att få gehör för sina radikala pedagogiska idéer hos barnens föräldrar.

Vid tillfångatagandet hade Wittgenstein med sig manuskriptet till den bok som efter många misslyckade försök med Russells hjälp publicerades 1922 under titeln *Tractatus Logico-Philosophicus*. Att

Wittgenstein inte ett ögonblick i fångenskapen övervägde att ägna sig åt den filosofiska banan har att göra med att han i *Tractatus* ansåg sig ha löst de filosofiska problemen.

3. Wittgensteins tidiga filosofi

Låt oss titta närmare på detta. *Tractatus* utgörs av en samling korta sentenser som ordnats i ett hierarkiskt system utgående från sju huvudsatser. Tolkningsproblemen är i det närmaste oöverstigliga, något som Wittgenstein själv var medveten om. "Denna bok kommer kanske att förstås bara av den, som redan själv en gång tänkt de tankar den uttrycker – eller åtminstone likartade tankar", skriver han i förordet. Men även om detaljerna i vissa fall kan vara nästan omöjliga att förstå, så är de övergripande tankarna inte lika svårfångade. *Tractatus* handlar om de filosofiska problemen och visar, i Wittgensteins egna ord: "att formuleringen av dessa problem beror på ett missförstånd av vårt språks logik." Han fortsätter: "Man kunde sammanfatta bokens hela mening i ungefär följande ord: Vad som alls låter sig sägas, kan sägas klart; och vad man icke kan tala om, därom måste man tåga. Boken vill alltså dra en gräns för tänkandet, eller snarare: inte för tänkandet utan för tankarnas uttryck. ... Gränsen kommer alltså endast att kunna dras i språket, och vad som ligger bortom gränsen, är helt enkelt nonsens."

Vad Wittgenstein försöker utröna är alltså tänkandets gränser, och han menar att tänkandets gränser bara kan uppmärksammas genom att utröna vad som alls kan sägas. Det som kan sägas kan bara sägas i meningsfulla satser, och en huvuduppgift blir därför att undersöka hur satser alls kan vara meningsfulla. Wittgensteins svar utgörs av hans sk "bildteori". Kortfattat går den ut på att en sats utgör en bild av ett möjligt sakförhållande. Detta fordrar ett förtydligande.

En vanlig språklig sats kan knappast uppfattas som en bild av något som helst slag. Det Wittgenstein visar är dock att våra vanliga satser döljer en djupare struktur. Logikerns uppgift är att uppmärksamma denna djupstruktur. Via den logiska analysen omformuleras den ursprungliga vardagsspråkliga satsen, och den visar sig i en mening bestå av andra enklare satser. Dessa kan i sin tur analyseras vidare. Vad Wittgenstein argumenterar för är att analysen måste ha ett slut, och att de satser man då funnit måste vara elementära. Han visar också att våra vanliga satsers mening är uttömd när analysen är fullständig, och att sanningsvärdet hos den vanliga satsen är en direkt funktion av sanningsvärdena hos de elementarsatser den så att säga består av.

Men vad är då en elementarsats, och vad innebär det att känna dess mening? Ja, i en elementarsats måste allt vad gäller meningen vara uppenbart, annars är satsen inte elementär. En elementarsats kan därför endast bestå av en räkka enkla ord, namn som Wittgenstein kallar dem. Dessa namns mening måste vara uppenbar, annars kunde deras mening förklaras i andra satser och då vore satsen inte elementär. Vad Wittgenstein argumenterar för är att namnen i de enkla satserna måste vara sådana att de direkt pekar ut ting i världen. De enkla namnen måste alltså ha funktionen av unika egen-namn. Men satserna själva pekar inte ut några ting, de avbildar i stället möjliga relationer mellan de ting som deras namn pekar ut. En sats påstår alltså att en viss relation råder mellan bestämda ting i världen. Den är sann om just den relation som satsen påstår råda faktiskt råder mellan de utpekade tingen, den är falsk om så inte är fallet. Det som gör satsen till en bild av ett möjligt "sakförhållande" är att satsen och det möjliga sakförhållandet har samma struktur. Det är alltså satsens struktur eller form, alltså relationen mellan satsens namn, som avgör vilket möjligt sakförhållande det avbildar, alltså vilken relation den påstår råder mellan de utpekade tingen.

Alla meningsfulla satser måste enligt *Tractatus* kunna analyseras på detta sätt. Den som inte kan det saknar mening, och utgör alltså ingen sats, och kan heller inte uttrycka någon tanke. Wittgensteins analys mynnar ut i en formel som uttrycker vad han kallar "satsens allmänna form". Denna uttrycker därmed vad som kan sägas och anger indirekt språkets gränser. I en enkel formulering skriver Wittgenstein: "Satsens allmänna form är: Det förhåller sig så och så."

Slutsatsen är att allt som kan sägas, och därmed tänkas, handlar om möjliga relationer mellan ting i världen, dvs hur tingen förhåller sig till varandra. Man kan naturligtvis undra vad som här menas med "ting", "namn", etc, och hur vi kan känna relationen mellan sådana namn och ting, ty namn och ting i *Tractatus* är inte vad vi vanligen kallar "namn" och "ting". Det är dock enligt Wittgenstein inte logikerns uppgift att besvara sådana frågor, dennes uppgift är endast att undersöka hur relationen mellan språk och värld måste vara för att språket alls skall vara meningsfullt, dvs gå att använda för att tala om företeelser i världen.

Av Wittgensteins logiska undersökning följer att man i satser inte kan utsäga något om helheten själv, alltså om Gud eller kosmos. Inte heller går etiska eller estetiska omdömen att uttrycka i satser. Inte ens det *Tractatus* själv handlar om, alltså logiska former går

det att säga något om. Den logiska formen visas i den fullständigt analyserade satsen, men den kan inte utsägas. Alltså, mycket av det vi tror oss kunna säga något om visar sig efter Wittgensteins analys inte gå att säga något om. Och enligt hans argumentation är 'att inte kunna säga något om' detsamma som 'att inte kunna tänka något om'. Alla våra tankar om etik, religion och logik är alltså meningslösa, nonsens, dvs de utgör egentligen inte några tankar utan bottnar i missförstånd av logisk art.

Denna slutsats förringar inte för Wittgenstein etikens eller religionens värde, den undandrar bara dessa områden från vetenskapens område, alltså området för sanna eller falska satser. Etiska och religiösa problem är livsproblem, inte intellektuella problem. Det etiska och det religiösa visas i handlandet, inte i vad man säger. I ett förklarande brev till en tilltänkt förläggare skriver Wittgenstein: "Bokens poäng är etisk. ... Mitt arbete består av två delar: den som presenteras här plus allt som jag inte har skrivit. Och det är just denna andra del som är den viktiga. Min bok drar gränserna för etikens sfär från insidan, och jag är övertygad om att det är det enda rigorösa sättet att dra dessa gränser." *Tractatus* avslutas med ett antal satser i vilka just sådana konsekvenser av den framställda analysen dras. De flesta bortsåg dock från dessa avslutande satser och tog i stället fasta på diskussionen om mening och den framställda bildteorin. Wittgensteins tidiga filosofiska inflytande härrörde därför främst från det hans själv menade var den oviktiga delen av boken.

Tractatus kan, om man tar fasta på vad Wittgenstein själv säger, uppfattas som en indirekt kritik av många fundamentala drag i vår kultur. Dess slutsats är att filosofi, etik, estetik och religion som de bedrivs och förstås i vår kultur bottnar i missförstånd av logisk art, och att dessa områden i grunden borde uppfattas på ett helt annat sätt än på det gängse vetenskapliga sättet. Inom det filosofiska, etiska, estetiska och religiösa området finns helt enkelt inte utrymme för några påståenden, varken sanna eller falska, och därmed heller inte utrymme för rationellt argumenterande. Dessa områden är väsensskilda från vetenskapen, vars uppgift det är att tala om hur världen är. Det är endast inom det vetenskapliga området man kan säga något, och därmed tänka något. Att denna tolkning av *Tractatus* stämmer med Wittgensteins egen uppfattning visar såväl hans egna anteckningar som hans direkta handlande både före, under och efter det första världskriget.

4. Kort biografi (efter 1920)

Wittgensteins lärargärning måste snarast betraktas som en sinekur. Kanske var det ideologiska skäl som gjorde att han, efter *Tractatus* en av samtidens mest berömda filosofer, tillbringade sex år som skollärare i isolerade byar i de österrikiska alperna. Kanske var det, vilket ibland antyds, i stället mer psykologiska skäl som drev honom att i Tolstojs anda söka enkelhet och isolering. Efter sex år sade han emellertid upp sig och tillbringade de närmaste två åren i Wien ivrigt sysselsatt med att bygga ett hus åt en av sina systrar. Varje liten detalj ägnade han lika stor uppmärksamhet. Han strävade efter såväl estetisk som arkitektonisk fulländning i enlighet med det enkelhetsideal han då omfattade.

År 1929 lockades Wittgenstein tillbaka till Cambridge. Hans *Tractatus* var då redan ansedd som en "klassiker". Efter en summarisk disputation tilldelades han doktorsgraden. Året efter upptogs han som Fellow vid Trinity College. I sex år varade hans fellowship. Under denna period var han intensivt engagerad i filosofiskt arbete. De problem som han ansåg sig ha löst i *Tractatus* oroadde honom på nytt. Han upptäckte att *Tractatus* innehöll ett flertal misstag, och att därmed hela den filosofiska problematiken om språket och tänkandets gränser öppnades på nytt. I de efterlämnade manuskripten från denna tid finns flera försök till sammanställningar, vilka uppenbarligen varit avsedda att utgöra utkast till en bok som skulle ersätta *Tractatus*.

Trots sin ställning som berömd filosof och Fellow vid Trinity College i Cambridge ansåg sig Wittgenstein inte kunna slå sig till ro som filosof. Han försökte övertala sina elever att inte ägna sig åt filosofi. Han umgicks med långtgående planer att utbilda sig till läkare, och han planerade under en period att bosätta sig i Ryssland. Av dessa planer blev dock intet. När hans tid som Fellow gick ut, flyttade han åter till Norge. Där tillbringade han åter ett år i avskildhet och lyckades med det han misslyckats med i Cambridge: han hittade en form i vilken han kunde tvinga in sina nya tankar. Resultatet var ett stort manuskript som bildar utgångspunkten för hans *Filosofiska undersökningar*.

När Wittgenstein återvände till Cambridge sökte han efter viss vända den lediga professuren i filosofi. Själv var han övertygad om att han inte skulle få den, men fakulteten var av en annan åsikt. "Att neka Wittgenstein en professur i filosofi vore detsamma som att neka Einstein en professur i fysik", var ett av de omdömen som fölls. 1939 utnämndes han till professor, men han hann knappt till-

träda innan det andra världskriget bröt ut. Under kriget upprätthöll han endast sporadiskt kontakten med Cambridge. Han anmälde sig åter som frivillig och arbetade först på ett sjukhus i London och sedan på ett medicinskt forskningslaboratorium i Newcastle. När kriget tog slut återupptog han sina plikter som professor, men upptäckte snart att han som professor inte kunde arbeta såsom han önskade. År 1947 begärde han därför avsked för att kunna ägna sina krafter åt de problem han brottades med. Ett par intensiva arbetsår huvudsakligen på Irland följde. Mot slutet av år 1949 konstaterades att han led av cancer. Den behandling han genomgick försvagade hans krafter. År 1951 dog han utan att ha färdigställt manuskriptet till den bok han så länge arbetat med. *Tractatus* förblev den enda bok han själv lät publicera.

Wittgenstein lämnade efter sig en mängd manuskript och arbetsböcker av varierande kvalitet. Ifrån denna omfattande kvarlåtenskap har nu inte mindre än tolv volymer publicerats, och fler är planerade. Vad vi finner i dessa är inte alltid slutliga, definitiva tankar liknande de man finner i *Tractatus*, utan kanske oftare ofärdiga, preliminära tankar som stöts och blöts på det sätt de bearbetades under de föreläsningar han höll under sin tid i Cambridge. Det är inte alltid så lätt att följa hans tankebanor, och det är inte heller alltid så lätt att avgöra vilka tankar han försvarar och vilka han kritiserar. "Jag skriver nästan alltid monologer med mig själv. Saker jag säger mig mellan fyra ögon", skriver han i en förklarande passage. Med tanke på manuskriptens karaktär är det inte underligt att de inte bara *kan* utan också *har* tolkats på så många olika sätt. Liksom när det gäller *Tractatus* tror jag att man kan säga, att det huvudsakliga inflytande Wittgensteins senare filosofi utövat är baserat antingen på direkta missförstånd eller på sådant som för Wittgenstein själv var av ganska ringa betydelse.

5. Wittgensteins senare filosofi

Den i förordet till *Tractatus* uttryckta avsikten "att dra en gräns för tänkandet, eller snarare: icke för tänkandet utan för tankens uttryck" gäller i lika hög grad hans senare filosofi. Vad som skiljer hans senare texter från de tidiga är främst en insikt om problemets enorma komplexitet. I *Filosofiska undersökningar* uppfattas de i *Tractatus* framlagda idéerna som framsprungna ur en otillåten förenkling. Misstagen i den tidigare boken avslöjas och misstagens rötter spåras. Den mer nyanserade uppfattning som Wittgenstein

därigenom uppnår ligger sen till grund för det nya försöket att utrona tänkandets gränser.

Filosofiska undersökningar inleds med ett citat från kyrkofadern Augustinus. Trots detta är det klart att den följande kritiken främst är riktad mot *Tractatus*, men då bara uppfattad som det kanske mest extrema försöket att dra konsekvenserna av den inom vår filosofiska och kulturella tradition förhärskande synen på språk och mening. Kritiken är avsedd att visa att orden i vårt språk inte alla utgör namn och inte heller vid en djupare analys visar sig bestå av namn. Kritiken riktas mot alla de grundläggande idéerna i bildteorin: namn, ting, avbildningsrelation, elementarsats, sats och även själva tanken på satsens allmänna form. Ur kritiken framkommer att språket i stället för att i grunden utgöra ett abstrakt system av refererande namn primärt utgör ett samspel, dvs en aktivitet. För att framhäva detta viktiga förhållande använder Wittgensteins gärna termen "språkspel".

Ett av de misstag han menar sig ha begått i *Tractatus* var att tro att en sats' mening måste vara bestämd av de avbildningsrelationer som måste råda mellan satsens språkliga uttryck och världens föremål. En undersökning av hur det faktiskt förhåller sig, och inte som i *Tractatus* av hur det måste förhålla sig, visar dock att meningen i stället för att bestämmas av satsens form bestäms av reglerna för användningen av de språkliga uttrycken. Våra vanliga satser döljer inte en underliggande logisk struktur, de har ingen annan form än den yttre formen hos de konkreta satstecknen. För att komma åt de logiska förhållandena måste vi i stället för formen uppmärksamma hur de språkliga uttrycken *används* i den språkliga praktiken.

Om meningen bestäms av reglerna för användningen av de språkliga uttrycken uppstår frågan hur vi kan lära oss sådana regler och vad det innebär att känna dem. Wittgenstein menar att vi visar vår kännedom om en användningsregel genom att korrekt kunna använda det språkliga uttrycket, men hur kan vi lära oss att använda ett sådant? Naturligast är kanske att tänka sig att en lärare försöker bibringa eleven en regel genom att ge en språklig formulering av den. Wittgenstein visar dock att detta inte hjälper. En regelformulering avgör inte själv vad som är förenligt respektive oförenligt med regeln. Endast vår vana att uppfatta en regelformulering på ett visst sätt förblindar oss från att se att något mer än uttrycket krävs för att bestämma vad som är i enlighet med regeln. Wittgensteins poäng är att varje regelformulering kan förstås på många

olika sätt. Det finns inget i själva formuleringen som talar om på vilket sätt regeln skall förstås och därmed hur uttrycket skall användas.

Vad är det då som avgör hur en regelformulering skall förstås? Ett nära till hands liggande svar skulle kunna vara: tolkningen av regelformuleringen. Eleven skulle då lära sig regeln genom att försöka tolka lärarens regelformulering på det sätt som denne själv tolkar det. Problemet är dock att varje försök att uttrycka tolkningen, från lärarens eller elevens sida, bara skulle resultera i en ny regelformulering. Den ursprungliga frågan skulle kvarstå ograverad. Kanske kan läraren i stället försöka ge exempel på vad som räknas som följande regeln. Sådana exempel kan emellertid inte ensamma avgöra vad som räknas som varande i enlighet med regeln. Wittgenstein åskådliggör sin uppfattning med några matematiska illustrationer: varje begränsad serie av tal kan visas vara del av utvecklingen av flera olika matematiska funktioner, vilken funktion som läraren avser framgår inte ur den angivna serien hur lång den än görs. Eleven kan alltså inte på något entydigt sätt sluta sig till regeln på grundval av de förelagda exemplen.

Om, som Wittgenstein antyder, varje handlingssätt kan uppfattas som förenligt med en viss regelformulering i någon tolkning, så tycks detta visa att regler inte reglerar något. Denna paradoxala slutsats är naturligtvis oacceptabel. Wittgenstein menar att misstaget ligger i tron att regler kan uppfattas som tolkningar av regelformuleringar. Vi bör i stället uppfatta begreppet 'att följa en regel' som grundläggande för begreppet 'regel'. Vad det innebär att följa en regel handlar om en praxis, ett sätt att handla, inte om tolkningar, sätt att tänka. En praxis är inte möjlig att på ett uttömmande sätt beskriva i ord, ty då skulle den beskrivningen kunna uppfattas som en ny regelformulering och regressen starta på nytt. Det läraren försöker bibringa eleven är i sista hand ett handlingsmönster. Och eleven visar sig förstå det språkliga uttrycket genom att handla på det sätt läraren skulle handla i motsvarande situation. Vad Wittgenstein pekar på är alltså att förståelse och mening i sista hand bottnar i praktiskt handlande. Han säger själv att regler i sista hand bara handlar om det "som från fall till fall av användning yttrar sig i vad vi kallar 'att följa regeln' och vad vi kallar 'att handla emot den'." Att klargöra en regel är att peka på denna praxis.

Slutsatsen blir att mening i sista hand bestäms av våra språkspel, vårt faktiska handlande, vår språkliga praxis. Det är det omedel-

bara, oreflekterade "blinda" handlandet som vi i slutänden måste peka på i varje fullständig meningsförklaring. Den som inte handlar blint på samma sätt som de övriga deltar helt enkelt inte i samma språkspel, och kan därför inte heller fås att förstå regeln eller meningen. Mening bestäms alltså i grunden av vår gemensamma praxis, våra handlingsmönster, våra levnadssätt. Att lära sig ett språk innebär därför i grunden att övas i sätt att handla, dvs att överta ett sätt att leva. Språkinläring handlar om att genom träning fostras in i en språkgemenskap, i en kultur. Genom att lära sig att delta i det allmänna språkspelet i en viss kultur lär man sig de begrepp som sedan utgör tänkandets instrument.

Av det sagda framgår att Wittgenstein inte längre som i *Tractatus* kan ge ett generellt svar på frågan om språkets och tänkandets gränser. Det är språkreglerna och i sista hand vår språkliga praxis, och därmed våra kulturellt beroende handlingsmönster och levnadssätt, som avgör vad som kan sägas och vad som inte kan sägas. Att gränser finns är något som bara kan upptäckas genom noggranna studier av användningen av enskilda språkliga uttryck i enskilda konkreta situationer. Det är sådana studier Wittgensteins senare skrifter är fyllda av.

6. Filosofiska problem

Det som drev Wittgenstein att ägna sådan möda åt att in i minsta detalj granska användningen av enskilda språkliga uttryck var dock ytterst inte ett intresse för tänkandets gränser. Hans undersökningar får sin rätta belysning först när vi påminner oss om att deras värde för Wittgenstein främst låg i att de kanske kan bidra till att vi lyckas lösa eller upplösa filosofiska problem. Den centrala tanken, explicit uttryckt i förordet till *Tractatus*, att filosofiska problem väsentligen bottnar i missförstånd av språkets logik övergav han aldrig.

Hur kan sådana språkliga eller grammatiska missförstånd ge upphov till de djupa förvirrande filosofiska problemen? Ja, i botten ligger förstås Wittgensteins uppfattning att filosofiska undersökningar handlar om logiska eller begreppsliga förhållanden. En filosofisk undersökning startar vanligen med ett konkret fenomen eller ett konkret språkligt uttryck. För att nå det begrepp det språkliga uttrycket är uttryck för, försöker man bortse ifrån allt som inte är väsentligt i den konkreta eller föreställda utgångssituationen. Man bortser alltså ifrån allt som förefaller tillfälligt och koncentrerar sig på vad som i stället förefaller väsentligt, vad som gör

ett fenomen till ett fenomen av just det aktuella slaget. Vilka drag som uppfattas som väsentliga beror på den enskilda filosofens intresse vid den enskilda analysen. Olika filosofer med olika intressen, eller samma filosof vid olika tillfällen, kan därför komma att bortse ifrån olika aspekter i ursprungssituationen. De olika begreppsanalyserna kommer därmed att ge olika resultat. Vad vi i stället borde säga är att de resulterar i olika föreställningar om fenomenen ifråga, ty de egentliga begreppen framgår ur de roller de språkliga uttrycken spelar i vårt språkspel, och dessa är oftast mycket mer komplexa än vad vi vanligen föreställer oss, och mer komplexa än vad som framgår vid den filosofiska abstraktionsprocessen. Det är våra faktiska språkregler som bestämmer våra begrepp.

Våra föreställningar bör snarast uppfattas som våra mentala bilder av fenomenen. Dessa påminner oss om fenomenens natur utan att inkludera alla deras detaljer. Föreställningar är privata. Deras funktion är att hjälpa oss att delta i språkspelet genom att på ett förenklat sätt påminna oss om våra begrepp. En föreställning kan liknas vid en skiss visande de mer framträdande dragen i det motsvarande begreppet, men vad som uppfattas som de mer framträdande dragen beror på vilken situation vi i första hand tänker på. Så länge vi är medvetna om föreställningarnas begränsningar skapar de inte några problem. Men om vi uppfattar dem, dvs föreställningarna om fenomenen, som begreppen själva, så uppmärksammar vi kanske inte att användbarheten av en föreställning är begränsad till situationer av en viss typ. Vad Wittgenstein hävdar är att vi i en mening är förblindade av våra egna föreställningar. Vi uppfattar dem som de egentliga begreppen, och koncentrerar oss därför vid våra filosofiska analyser på vad som i grunden är privata föreställningar i stället för på de intersubjektiva begreppen själva.

Filosofiska problem uppstår när vi på grundval av våra föreställningar missbrukar språket. En sådan form av missbruk är när ett speciellt uttryck används i en situation där språkreglerna men inte den förenklade varianten uppfattad i enlighet med en föreställning utesluter att det meningsfullt kan användas. En annan form av missbruk är när ett speciellt uttryck antas ha vissa implikationer som det har enligt en viss föreställning men inte enligt språkreglerna själva. Det finns naturligtvis andra former, men alla har samma karaktär: ett missbruk som bottnar i att vi bortser ifrån de faktiska språkregler som styr användningen av våra uttryck och i stället koncentrerar oss på förenklade uppfattningar av dem, dvs när

vi litar till våra föreställningar i stället för att uppmärksamma de egentliga begreppen.

Filosofiska undersökningar *genererar* därför ofta filosofiska problem i stället för att lösa dem. De presenterar en förenklad syn som den enda möjliga och lurar oss att uppfatta föreställningen såsom begreppet självt. När flera till synes lika rimliga och övertygande undersökningar har gett oförenliga resultat, blir vi lätt förvirrade. Om de analyserade begreppen dessutom är av central betydelse i vårt tänkande och i vår uppfattning om världen, vilket oftast är fallet vid filosofiska undersökningar, genererar sådana filosofiska undersökningarna akuta problem, som gäller mina egna begrepp, dvs mitt eget tänkande och min egen världsbild.

Filosofiska problem såsom de karakteriseras av Wittgenstein är i en mening privata, i en annan mening gemensamma. De är privata, eftersom de uppstår genom att vi förblindas av våra egna föreställningar och genom att den förvirring som gör problemen akuta bottnar i oförenligheter i det egna sättet att tänka och alltså i den egna världsbilden. De är gemensamma, eftersom de genereras av vissa inom en språkgemenskap gemensamma sätt att tänka och alltså uppstår genom att vi har lärt oss att uppfatta de språkliga reglerna på vissa förenklade sätt. De filosofiska problemen är därför intimt förknippade med vårt allmänna språkspel och de tanke- och handlingsmönster som tillsammans utgör den kultur vi måste överta för att inlemmas i språkgemenskapen.

7. Kulturkritiken

Vilka grundläggande föreställningar i vår kultur är det då Wittgenstein kritiserar, dvs vilka föreställningar är främst inblandade i de filosofiska problemens uppkomst? Någon uppräknig av dem är naturligtvis inte möjlig, därtill är saken alltför komplicerad. Enskilda föreställningar genererar tillsammans mer komplexa bilder och i dessa är det svårt att urskilja de enskilda föreställningarnas bidrag. Wittgenstein skriver: "Filosofin löser upp knutar i vårt tänkande, därför måste dess resultat vara enkelt, men filosoferandet måste vara lika komplicerat som de knutar det löser upp." Jag får därför här nöja mig med att helt kort antyda några av de viktigaste punkterna i hans kritik.

En mycket central plats i vår kultur intar vår syn på vetenskap. I denna samverkar ett flertal viktiga föreställningar: om kunskap, sanning, berättigande av kunskap, kunskapsobjektets och kunskaps- subjektets karaktär, etc, etc. Alla dessa föreställningar kritiserar

Wittgenstein ingående i sina manuskript och visar att de motsvarande begreppen inte alls passar våra föreställningar om dem. Vår vanliga kulturellt förankrade syn på vetenskap är därför enligt Wittgenstein grovt vilseledande. Bland annat har den lett till uppfattningen att all kunskap är att likna vid vetenskaplig kunskap, att all kunskap handlar om sanna påståenden, att kunskap är möjlig inom alla områden, att mer kunskap ger oss en bättre bild av världen och att ingen principiell begränsning finns för vårt kunskaps-samlade. Vår syn på vetenskap och de i den samverkande föreställningarna har också lett till att etiska och estetiska frågor om värde och rätta handlingar kommit att uppfattas som en form av vetenskapliga frågor antingen om någon form av objekt eller om någon form av nyttokalkyl. Vidare har den lett till att religiösa frågor om tro och Gud kommit att uppfattas som frågor om en form av försant-hållanden, och att myter och riter kommit att uppfattas som primitiv vetenskap och magi. Allt detta är sådant som Wittgenstein kritiserar genom att visa att det går emot andra lika naturliga och kulturellt förankrade tanke- och handlingsmönster som mer ansluter till de bakomliggande begreppen.

En annan central plats i vår kultur intar vår uppfattning om själen eller vårt eget jag. Enligt denna är själen ett slags inre objekt i vilket var och ens mentala liv utspelas. Känslor, tankar, föreställningar, önskningar, förståelse, emotioner, förnimmelser – allt uppfattas som inre, mentala objekt eller processer, vilka bara indirekt kommer till uttryck i kroppsligt beteende. Andras själliv är därför enligt denna uppfattning fördolt för mig, medan mitt eget i huvudsak är genomskinligt. Denna syn på själen och relationen mellan kropp och själ kritiserade Wittgenstein ingående. Mycket av det han skrev under sina sista produktiva år handlar just om de mentala begreppen, och ur hans undersökningar framgår att de mentala begreppen själva inte alls passar vår uppfattning om det mentala. Denna och med den sammanhängande föreställningar om de mentala fenomenen är liksom vår syn på vetenskap enligt Wittgenstein grovt vilseledande. Den har lett till den kulturellt förankrade dikotomin mellan det fysiska och det psykiska, eller det kroppsliga och det själsliga. Denna dikotomi genomsyrar inte bara vår syn på livet och oss själva utan också vår syn på religion och det andliga och den påverkar i mycket hög grad vår syn på uppfostran och människovärde. I vår tid har dessutom just uppfattningen om den skarpa uppdelningen mellan kroppsligt och själsligt i hög grad lett till ett förnekande av den själsliga eller andliga dimensionen och

därmed fått avgörande konsekvenser för såväl det religiösa och etiska som för det psykologiska och pedagogiska området.

Det kanske mest utmärkande för vår kultur är vad Wittgenstein kallar dess form av "framåtskridande". Denna form yttrar sig i ett slags utvecklingsoptimism. Förändring uppfattas som framsteg, och med detta följer att förändring i sig själv uppfattas som något värdefullt och att det nya uppfattas som bättre än det gamla. Denna grovt antydda form återspeglas i vårt sätt att uppfatta utvecklingen inom vetenskapen som steg på väg mot en bättre och i slutänden fullständig teori eller bild av verkligheten, men också i vårt sätt att uppfatta världen, livet, själen, värde och Gud, och därmed vår filosofi, psykologi, etik, estetik och religion.

Det skulle föra för långt att här försöka gå in i detaljer. Wittgensteins kritik riktar sig mot ett otal sammanflätade kulturellt förankrade föreställningar, och den försöker visa att dessa alla är vilseledande i det avseendet att de går emot våra begrepp och våra naturliga livsformer. De filosofiska problemen uppstår just i denna kollision mellan föreställningar eller mellan föreställningar och begrepp.

Det ligger kanske nära till hands att uppfatta Wittgensteins kritik som en kritik av just vår tid, men man bör då hålla i minnet att många av de föreställningar han kritiserar är av mycket gammalt datum. Det är likväl sant att Wittgenstein inte bara kritiserar vår tids vilseledande föreställningar utan även menar att vi nu lever i en brytningstid då en äldre kultur håller på att försvinna. Han skriver i en anteckning 1930: "Kulturen är liksom en stor organisation som anvisar var och en som tillhör den en plats där han kan arbeta i helhetens anda, och hans kraft kan med all rätt mätas med hans framgång sedd ur helhetens synvinkel. Men under okulturens tid splittras krafterna och den enskildes kraft förbrukas genom motsatta krafter och friktionsmotstånd", och han fortsätter: "Det skådespel denna tidsålder erbjuder är inte tillkomsten av ett stort kulturverk i vilket de bästa arbetar för samma stora syfte, utan är ett föga imponerande skådespel av en massa, i vilken de bästa bara strävar mot privata mål." Värderingen av vår tids okultur kontrasterar skarpt mot hans värdering av den gångna tidens kultur: "Den tidigare kulturen kommer att bli en ruinhög och till slut en askhög, men andar kommer att sväva över askan." Huruvida denna värdering av vår tids levnadssätt hänger samman med hans filosofiskt grundade kritik av kulturellt förankrade tanke- och handlingsmönster är dock svårt att bedöma.

8. Filosofins mål

Låt mig till sist säga några ord om Wittgensteins syn på sin egen verksamhet som filosof.

I ett utkast till förord till sin planerade bok skrev Wittgenstein 1930: "Denna bok är skriven för dem som är sympatiskt inställda till den anda i vilken den är skriven. Denna anda är, tror jag, en annan än andan i den europeiska och amerikanska civilisationens huvudström. Andan i denna civilisation, som kommer till uttryck i vår tids industri, arkitektur, musik, fascism och socialism, tycks författaren främmande och osympatisk. ... Vår civilisation karaktäriseras av ordet 'framåtskridande'. Framåtskridandet är dess form, det är inte en egenskap hos vår civilisation att den går framåt. Typiskt för den är att den är uppbyggande. Dess verksamhet består i att konstruera en allt mer komplicerad struktur. Och även klarheten tjänar återigen bara detta syfte och är inte ett självändamål. För mig däremot är klarheten, genomskinligheten, självändamål. ... Mitt syfte är alltså ett annat än vetenskapsmännens, och min tanke-rörelse annorlunda är deras."

Filosofi är alltså för Wittgenstein inte någon vetenskap, eller metavetenskap, som konstruerar teorier om hur världen ser ut. Filosofi är i stället en verksamhet. I en anteckning från 1931 skriver Wittgenstein: "Arbetet med filosofi är ... egentligen mera ett arbete på en själv. På ens egen uppfattning. På hur man ser tingen. (Och vad man kräver av dem.)" För Wittgenstein syftar filosofin alltså inte till ny kunskap utan till klarhet. I *Filosofiska undersökningar* skriver han: "Filosofins resultat är upptäckten av uppenbart nonsens och bulor som förståndet fått när det stött emot språkets gränser. De, bulorna, låter oss inse upptäckstens värde", och lite senare: "Den klarhet, som vi eftersträvar, är visserligen en *fullkomlig* klarhet. Men det innebär bara att de filosofiska problemen skall *fullständigt* försvinna. Den verkliga upptäckten är den som sätter mig i stånd att avbryta filosoferandet när jag vill."

Upptäckstens värde är att filosofiska problem försvinner. Dessa bottnar ju i att vi litar till kulturellt betingade förenklade tanke-modeller. Då vi genom det filosofiska arbetet kommer till klarhet om de faktiska språkreglerna och därmed begreppen, försvinner förtrollningen. Det är bara så länge vi uppfattar tankemodellerna som nödvändiga, som visande hur det måste förhålla sig, som problemen är av filosofisk karaktär. När vi upptäcker att det i stället handlar om grammatiska misstag, försvinner allt djupt och förvirrande.

I *Filosofiska undersökningar* skriver han: "Det var riktigt att våra

betraktelser inte fick vara vetenskapliga betraktelser. ... Och vi får inte uppställa någon som helst teori. Det får inte finnas något hypotetiskt i våra betraktelser. All förklaring måste bort, och enbart beskrivning träda i dess ställe. Och denna beskrivning får sitt ljus, dvs sitt syfte, av de filosofiska problemen. Dessa är visserligen inga empiriska problem, utan de blir lösta genom en insikt i hur vårt språk arbetar, och närmare bestämt så att detta inses i strid mot en drift att missförstå det. Problem blir lösta, inte genom vinnande av ny erfarenhet, utan genom sammanställning av det sedan länge bekanta. Filosofin är en kamp mot förhåxandet av vårt förstånd genom vårt språk."

Filosofi uppfattat på detta sätt kan alltså lösa mina eller dina filosofiska problem genom att få mig eller dig att genom det filosofiska arbetet inte längre vara bunden vid de missvisande och förenklade föreställningarna. Om språkets förtrollning bryts, försvinner det speciella filosofiska djup som fångslade tanken. Problemen oroar oss inte längre. Uppfattat på detta sätt kan man säga att Wittgenstein visar en metod som kan leda till att var och ens filosofiska problem försvinner. I en anteckning från 1944 uttrycker han målet på följande sätt: "Frid i tankarna. Det är det efterlängtnade målet för den som filosoferar."

Men filosofiska problem är inte enbart privata. I en mening är de gemensamma, eftersom de hos var och en genereras av de tanke- och handlingsmönster som tillsammans utgör vår kultur. De filosofiska problemen kan därför också uppfattas som inneboende i vår kultur, som symptom på oförenliga, kolliderande mönster i den. Filosofens arbete innebär därför samtidigt en kritik av dessa kulturella mönster.

Wittgenstein ansåg dock inte att filosofiskt arbete kunde vara tillräckligt för att undanröja de kulturella orsakerna till våra filosofiska problem. Filosofen kanske kan lösas ur språkets förtrollning och därmed inte längre vara fångslad av de kolliderande föreställningarna, men hans undersökningar leder inte till att de kolliderande tankemodellerna eller tankemönstren försvinner. Dessa är nämligen djupt förankrade i vårt sätt att tala, tänka och leva. Att ändra dem, dvs undanröja orsakerna till att de filosofiska problemen uppkommer, skulle innebära att förändra hela vårt språk och hela vår kultur. En sådan förändring innebär främst förändrade levnadssätt, och sådana förändringar åstadkommes inte genom filosofiskt arbete eller argumentation utan snarast genom uppfostran och skolning.

Vad Wittgenstein innerst inne önskade var dock inte bara frid i tankarna, utan att vår civilisation skulle förändras på så sätt att den nya kulturen inte innehöll oförenliga handlings- och tankemönster av det slag som genererar filosofiska problem. I en anteckning från 1947 skriver han: "Det är överhuvudtaget inte klart för mig att jag mera önskar att andra ska fortsätta mitt arbete, än att en förändring i levnadssättet ska göra alla dessa frågor överflödiga." □

Bibliografisk not

Denna uppsats är en något omarbetad version av ett föredrag i serien Öppna föreläsningar i humaniora vid Stockholms universitet hösten 1990. Några av de grundläggande tankarna är hämtade ur G.H. von Wrights uppsats "Wittgenstein in Relation to his Times" publicerad bl a i hans *Wittgenstein*, Blackwell 1982.

De i texten angivna verken av Wittgenstein finns alla på svenska: *Tractatus logico-philosophicus* och *Filosofiska undersökningar* är båda översatta av Anders Wedberg och först utgivna av Bonniers förlag. *Särskilda anmärkningar* är översatt av Lars Hertzberg och utgiven av bokförlaget Doxa. Citaten är tagna från dessa översättningar.

Av de många och ganska spridda källorna till Wittgensteins biografi kan främst nämnas Brian McGuinness: *Wittgenstein. A Life*, Duckworth 1988, och Rush Rhees: *Recollections of Wittgenstein*, Oxford University Press 1981.